

La dona pagesa de la Ribera d'Ebre des de la Guerra Civil fins al *desarrollismo* dels anys 1960

Teresa Castelló Bou

mcastellobo@hotmail.com

Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre

Aquest article és una síntesi del treball de recerca dut a terme al llarg del 2007, com a culminació dels estudis realitzats a la Universitat Oberta de Catalunya. He centrat la meua atenció en la dona pagesa a la Ribera d'Ebre en el període comprès entre la Guerra Civil fins als anys 1960, dècada durant la qual s'esdevingueren canvis molt importants en el món rural que revolucionaren la forma de viure i de treballar. He volgut presentar un col·lectiu de dones de classes populars, que amb prou feines havien pogut anar a l'escola i que de ben jovenetes, degut a les circumstàncies de l'època, van haver de treballar molt dur en múltiples tasques dins i fora de la llar, sovint sense el reconeixement social que es mereixien.

La vida de la dona pagesa de la Ribera d'Ebre durant aquest període de temps (1939-1960), tot i experimentar petits canvis, segueix una línia constant sense modificacions substancials que facin trontollar la forma de treballar i de viure tradicional. Hem de tenir en compte que a finals dels anys 1950 encara no havia arribat la mecanització al camp i totes les feines agrícoles es portaven a terme de forma manual. Els pobles de la Ribera d'Ebre encara no disposaven d'aigua corrent i el sistema de comunicacions era molt deficitari, fet que distancià la comarca dels principals centres de poder del país i dels territoris més industrialitzats. Els

canvis que representaren un trencament amb aquest període d'autarquia arribaren amb la dècada de 1960, i s'anaren perfilant durant la dècada posterior amb una rapidesa notable.

Amb aquest treball, voldria contribuir al coneixement sobre la vida de la dona pagesa de la Ribera d'Ebre des del període que comprèn la Guerra Civil als anys 1960, fent visible les seves aportacions a la societat en què han viscut. El motiu pel qual vaig triar aquest tema fou bàsicament el fet que la dona ha sofert al llarg de la història una situació de discriminació i menysteniment important i la seva aportació al món agrari no ha gaudit de reconeixement social, a diferència de la de l'home.

En l'estudi antropològic, he portat a terme un treball de camp de cerca d'informació mitjançant entrevistes a dones pageses que treballaven en el camp en el període citat. Aquestes històries de vida m'han permès descobrir petits particularismes dels diferents pobles de la comarca, però també m'ha permès transcendir el particularisme de cada cas i poder esbossar els trets generals que caracteritzaven la trajectòria laboral, domèstica i de relacions socials de la dona pagesa en aquest període concret de la història.

M'he basat en la perspectiva teòrica i metodològica de l'antropologia social i més concretament en l'antropologia de la dona. La visió històrica del paper social de la dona a través de les diferents cultures es tradueix en una recurrent situació discriminatòria. En aquest sentit, aquest fet afecta també a l'antropologia tradicional, que fins fa relativament pocs anys havia estat estudiada majoritàriament des del punt de vista dels homes, atès que poques dones havien accedit a l'estudi d'aquesta disciplina.

La dona pagesa a la Ribera d'Ebre

La idea que el lloc tradicional de la dona és la casa i la cura dels seus membres està àmpliament consolidada, mentre que l'home és el responsable de satisfer les necessitats materials de tota la família i el cap de casa. Malgrat que la dona pagesa treballa al camp i fa tota mena de feines, l'home es vincula al món laboral i la dona a les activitats reproductives i de suport al marit. La imatge cultural de la dona com a mestressa de casa, esposa i mare i transmissora dels valors religiosos i de la cultura tradicional no s'acabava d'ajustar realment a la situació de moltes dones pageses de classes populars que a més de tot el citat amb anterioritat, portaven a terme treballs ben feixucs al camp, a l'hort o tenint cura dels animals.

Degut als desafortunats esdeveniments de la Guerra Civil, la vida de les famílies de la Ribera d'Ebre quedà molt trasbalsada. Fruit de les entrevistes a dones pageses de la comarca he pogut constatar que aquests fets bèl·lics marcaren un abans i un després en les seves vides,

i que recorden amb tot luxe de detalls totes les vicissituds que hagueren de viure. La majoria d'informants visqueren la Guerra Civil durant la seva infantesa i joventut, i algunes d'elles veieren com les seves mares hagueren d'afrontar totes soles les responsabilitats de la casa mentre els seus marits estaven al front. Una de les informants recordava d'aquesta forma el conflicte bèl·lic:

Em van matar lo pare aquí a la Batalla de l'Ebre. Jo tenia després cinc anys. Com que érem aquí a l'Ebre a primera línia de foc, mos van evacuar tot lo poble i vam tenir que marxar cap als masos. Lo meu pare ja no el vai veure més, ja no me'n recordo. I allí vam estar nou mesos, amb la mare, lo padrí i la meua padrina. Anàvem a buscar menjar a les cuines dels soldats. Si teníem unes quantes gallines, arroplegàvem los ous i el que fos i anàvem a l'intercanvi a les cuines. Allí mos donaven arròs, bacallà, sucre, pa... La meua padrina, se va fer uns farts de rentar roba dels soldats als barrancs a tocar de la Palma d'Ebre! Cada vegada que rentava una mudada rebia un xusco (RG).

Durant la postguerra, una infinitat d'històries i circumstàncies personals -cadascuna de les quals reflecteix drames personals de fam i misèria- empenyeren moltes dones a arriscar-se a fer estraperlo, sovint per aconseguir simplement posar el plat a taula. Moltes dones van convertir-se en estraperlistes, entre elles moltes pageses, les quals intentaven treure millor rendiment dels productes del camp. A la Ribera d'Ebre, l'oli d'oliva era un dels principals productes que es venien d'amagatotis.

La Tia Manela feia estraperlo. Antes se portaven aquelles faldetes i sacos al damunt. I aquesta dona va ser tan espavilada que es va agafar unes faldetes i es va fer tot al voltant de butxaques. I a cada butxaca hi portava dos litres d'oli i cap a Caspe a vendre l'oli! (AV).

La dona pagesa, a més a més de la jornada al camp, havia de fer les feines de la casa, que en aquella època eren molt més feixugues que en l'actualitat i comportaven un nivell de complexitat molt més elevat, en primer lloc degut substancialment a les pobres i humils condicions de les cases, i en segon lloc pel fet que tot es feia a casa, des del sabó, passant pels aliments del rebost, de l'hort, el pa, etc. La dona pagesa treia partit dels productes que conreava a l'hort de casa. La dieta de l'època es caracteritzava per un alt consum de llegums i productes de producció pròpia, mentre que la carn era escassa:

A molts masos a dinar, se ficava una olla de fesols a bullir. En pic eren cuits los fesols, agafaves una cassola amb una miqueta de ceba sofregida i julivert. Llavors, ficàvem los fesols amb lo suc i la cansalada rostida a les brases per sobre. A vegades, menjàvem això o el mateix amb una arengada. Molts camins, ho fèiem també amb bacallà (DP).

Tot un seguit de tasques com cuinar, fer la bugada, pastar pa, cuidar els animals domèstics, fer conserves dels productes de l'hort i embotits i botifarres amb la carn del porc mostren com la dona pagesa disposava d'uns coneixements aprofundits de tasques que podríem qualificar d'artesans. A més a més, degut a que l'aigua corrent encara no era un fet a les cases, calia anar a buscar aigua a les fonts o al riu, com recorda aquesta informant:

Les dones teníem lo costum a les tardes d'agafar la verdura, l'enciam, los espinacs, la bleda, la col o lo que teníem i anar-ho a rentar al riu per estalviar l'aigua. A l'estiu, com

que no hi havia neveres, anàvem a omplir los pitxells al riu per a ficar-los a la finestra perquè prenguessin la serena de la nit i a mon demà teníem pitxells d'aigua fresca per a beure. No hi havia ni neveres ni res d'això. L'aigua era neta i boníssima (MS).

Les dones portaven dos o tres càntirs alhora: un al cap, l'altre al costat suportat pels malucs, i encara potser un altre en una mà. Per a portar els càntirs damunt del cap, es feien una capçana amb un tall de roba i se la col·locaven a la part superior del cap, cosa que els ajudava a mantenir el càntir en equilibri. Veiem com l'escriptor Artur Bladé descrivia amb extraordinària plasticitat l'escena de les dones fent camí cap a les fonts o al riu per a proveir-se d'aigua:

"Vistes així, amb el cànter al cap, sense aguantar-lo, eren ben iguals a les figures que es veuen , en relleu, en els flancs de les àmfores gregues dels museus" (Bladé, 2006:62).

La feina de la dona, tot i estar sovint a l'ombra del marit i no gaudir de reconeixement social, era essencial perquè la família prosperés i pel benestar de tots els membres. A més a més, ella era l'encarregada de tenir cura del padrí o la padrina de la casa quan aquests es feien vells, perdien les forces i es posaven malalts. Sovint ella era la que els acompanyava fins als moments de la mort.



Dones veremant a la Torre de l'Espanyol, anys 1950. Autor desconegut. Fons família de Ca Galiarte.

L'agricultura representà, tradicionalment, l'activitat econòmica bàsica de la comarca. La majoria de la població activa de la postguerra es dedicava al conreu i producció de les seves terres. L'oliver, l'ametller i la vinya eren els tres conreus que abundaven més en el secà juntament amb el conreu de cereal que s'utilitzava per a l'elaboració de pa per a casa i palla i gra pel bestiar. Tot i la proximitat de l'Ebre, pràcticament la totalitat dels conreus eren de secà excepte una petita franja prop del riu on s'hi conreaven fruiters i horta.

La dona anava al camp sobretot en les èpoques de recollida del fruit: la verema, l'ametlla, la sega, l'oliva, etc, que era quan es necessitava més mà d'obra.

L'època que més temps seguit ocupava les dones era la collita de l'oliva, que durava pràcticament tot l'hivern. Anar a l'oliva era una feina especialment dura si tenim en compte les baixes temperatures de l'hivern. Es treballava sovint amb els arbres i les olives gebrades i amb la boira -o "broma", com diuen aquí- que ho embolcallava tot. Les jornaleres anaven molt tapades amb roba vella: faldes llargues, faldetes, jerseis gruixuts, bufandes, mocadors del cap, jaquetes i davantals gruixuts per

protegir-se els genolls, ja que treballaven agenollades per terra plegant olives tot el dia. Quan l'escriptor Artur Bladé descrivia com la dona collia olives, ressaltava el fet que ella era més soferta que els homes en una tasca molt dura que calia fer enmig del fred:

"Collir olives és feina de dones, perquè les dones són més sofertes i tenen més paciència que els homes. De vegades, en dies de fred, les collidores fan pietat. Van ajupides, embolicades amb bufandes i roba vella. Amb les mans morades i clivellades pel fred i amb les puntes dels dits adolorides, cullen el fruit humit i preuat sense aixecar el cap i sense parlar gaire" (Bladé, 2006:151).

El conreu de la vinya era una altra tasca en la qual les dones participaven. Després de la poda, les dones anaven a recollir els sarments, fent-ne feixos per a cremar-los posteriorment. Les dones també eren les encarregades d'ensofrar el cep per prevenir malalties i al juny anaven a *espampar*, feina que consisteix en treure fulles i brots que resten força als ceps i permetre que el fruit s'aïregi i creixi amb més força. Finalment al setembre es veremava. Tallar el raïm era una tasca que feien les dones, escena que també descrigué Artur Bladé de manera sublim:

"Els homes rarament tallen raïms, feina especial de dones i nois. Al migdia, les veremadores dinen dintre el mas o a l'ombra d'un arbre, mentre veuen passar les abelles brunzents, daurades per la llum del sol" (Bladé, 2006:124).

Pels volts de Sant Joan, s'iniciava la sega. A la Ribera d'Ebre, es conreaven cereals pel bestiar i blat per a fer pa. De nou Artur Bladé ens deixa una estampa de la feina del segar tal com es feia tradicionalment:

"El gest dels dalladors, drets, tibats, segant rítmicament, i l'actitud bíblica de les dones que pleguen espigues, són visions inoblidables" (Bladé, 2006:102).

Un cop acabada la sega calia tragar el blat a l'era, cosa que es feia cap a mitjans de juliol.

El dia de batre, s'agranava l'era amb uns raspalls fets d'un manat de tiges d'una planta llenyosa anomenada *botja de granera* i llavors s'escampava l'erada, desfent les garbes amb les espigues cap a l'interior. Durant les hores de més sol, es feia donar voltes a l'animal amb el rodet i el trill o diable per aconseguir desgranar les espigues i tallar la palla. Generalment els homes menaven l'animal i les dones pujaven damunt del trill per a



Després de la sega. La Torre de l'Espanyol, finals anys 1930.
Autor desconegut. Fons família Ca la Pastora.

fer pes. De tant en tant, giraven l'erada amb les forques i es tornava a passar el rodet o diable.



La collita de les olives, finals anys 1930. Josep Ferrer Poquet, Vinebre.

Les dones anaven atrafegades portant el beure i preparant el menjar perquè quan es batia el menjar havia de ser abundós (Ferrús, 1985:78). Després de dinar, no hi havia moment de treva ja que si hi havia sort i pujava la garbinada, s'havia de ventar el gra per separar el gra de la palla.

Després de les fortes calors de l'agost, quan es començaven a badar els clofolls de les ametlles, s'iniciava la collita d'aquest fruit. S'utilitzaven borrasses i canyes llargues per a fer-les caure de l'arbre. Com en el cas de les olives, totes les ametlles que havien caigut a terra eren recollides per les dones. Quan tornaven del tros calia esclofollar al carrer. Aquesta era una feina molt manual que realitzaven grups de dones tot conversant a la fresca del carrer. Els clofolls els llançaven a terra i les ametlles en un

cabàs. A la tardor, hom podia veure munts de clofolls a les portes de les cases i esteses d'ametlles que s'assecaven al sol. Una informant recordava com les dones pelaven al carrer cap al tard:

Llavons, a tots los carrers quan tenies amel.les, los veïns t'ajudaven a pelar. D'una casa cap a l'altre mos ajudàvem. Hi havia lo costum de ficar un meló al cul del munt de les amel.les i quan s'acabava lo munt, menjàvem lo meló. Nosaltres ne fèiem moltes d'amel.les. Pelàvem aquí al carrer amb tot lo veïnat. A vegades érem set o vuit dones.(MS)

Moltes dones de classes populars anaven de jornaleres per diversos pagesos de la zona i en aquests casos pràcticament es passaven tot l'any treballant al camp, alternant diverses feines. En algunes ocasions, anaven també de jornaleres prop de Reus per a fer la campanya de l'avellana o se n'anaven altres períodes a servir.

Als onze anys vai començar a anar a plegar aulives. Un dia va venir un home a llogar una de les meves germanes per anar a l'auliva i lo meu pare va respondre: "Si vols que vingui la petita també és molt plegadoreta!" (MS).

En zones de la Ribera d'Ebre com Rasquera i Tivissa, un altre treball que les dones compaginaven amb les feines del camp era l'elaboració de senalles, sàrries i cabassos amb la fulla del margalló que recollien elles mateixes per les muntanyes.

La meva mare feia sàries. La pauma l'anàvem a buscar a la serra. Jo tenia deu anys que ja portava los feixos de paumes al cap (DC).

Val a dir que malgrat anar al camp de jornaleres, el sou de les dones era sempre inferior a la dels jornalers, tal com m'indicà aquesta informant de forma resignada:

Los hòmens guanyaven allavorans un duro i les dones deu rals, que són dos pessetes amb cinquanta. L'home guanyava lo doble jornal que la dona. Era així! (MS).

Aquestes eren feines dures que contrasten amb la filosofia del règim de recloure la dona dins l'àmbit de la llar i dels fills. Al camp, les dones mai deixaren de treballar, fins i tot en feines molt dures com les descrites, fet que prova que només les dones benestants encarnaven l'ideal de dona que el règim fomentà. Una de les dones enquestades m'ensenyà una durícia a la mà i em digué:

He pujat pels pins a fer escarrotxa amb una destrat d'aquelles grosses. Se pelava i se venia a l'Ametlla de Mar. Ne feien un tint per a les xarxes del peix. Allò ho bullien i les xarxes agafaven un color fosc i les feia fortes (DP).

Una de les primeres coses que feien al matí les dones quan s'aixecaven, sinó anaven al defora, era agafar una senalla¹ i un càvec² per anar a fer lletsons i herba pels conills.

Pels tocinos, cada dia els hi bullia tot lo que sobrava de l'hort: patates, remolatxes, panís, carabassons, carabasses... La meitat els hi donava per esmorzar i l'altre meitat per a sopar. A migdia, els hi feia farinetes o segó. Menjaven tres vegades al dia los tocinos i quan los mataven feien tots més de cent quilos. Això era feina de dones, mai de la vida se'n cuidaven los homens (AR).

Quan la dona casada tenia fills, sovint se'ls emportava al camp de ben petitets. Si era durant la recol·lecció de l'oliva, anaven ben abrigats, i la dona els deixava damunt d'un feix de palla en un marge a recés del vent i prop d'una foguera mentre elles anaven feinejant, tot i que sempre tenien una orella atenta al plor de l'infant.

Quan havia d'anar al tros lo prenia. Quan fèiem l'auliva, allà on anàvem naltros, posava un saquet de palla sota un marge ben tapadet amb una manta. On l'havia de deixar jo?(DP).

Les tasques que realitzava la dona eren dures. Segurament no comportaven el nivell de força física en comparació amb les tasques que realitzava l'home, però eren feines que sovint feia

¹ Cabàs d'espart o palma.

² Eina semblant a l'aixada, de fulla més estreta i proveïda a vegades de dues pues a l'altre costat de l'ull.

agenollada, castigant els genolls, els ronyons i les mans. Una informant recordava la duresa de la collita d'olives:

De tan plegar, se mos gastaven les ungles i se mos feien crebasses. Hi havia un llauner que mos feia unes ungles de ferro pels dits plegadors perquè ja no podíem aguantar més! (MS).

Els anys 1960 representaren un període de forts canvis que revolucionaren tots els àmbits de la societat, canvis que tocaren de mort l'agricultura tradicional, com ho expressava l'historiador Eric Hobsbawm: "El cambio más drástico y de mayor alcance de la segunda mitad de este siglo, es la muerte del campesinado" (Hobsbawm, 1995: 292). Amb "la mort de la pagesia" Hobsbawm es refereix a la finalització d'una forma de vida al camp que havia existit fins aquell moment, en la qual els pagesos eren pràcticament autosuficients i no utilitzaven productes químics ni maquinària sofisticada sinó únicament maquinària de tracció animal i el seu propi esforç físic.

Durant la primera dècada posterior a la Guerra Civil, l'agricultura era bàsicament de subsistència i la producció estava molt adaptada a la dieta existent, en la qual es consumien preferentment cereals i lleguminoses; per altra banda, es consumien poques proteïnes, poca llet, ous i mantega. Les informants enquestades que varen viure la postguerra deixen palès com els llegums representaven la base de la seva dieta i la carn era un aliment destinat a les festes i durant la matança.

Els canvis dels anys 1960 no només modificaren l'agricultura i els sistemes de producció agrícoles, sinó que feren trontollar els fonaments en els quals s'havia sustentat la família pagesa tradicional al llarg dels segles. A mesura que es va anar consolidant la incorporació de l'economia agrària dins del sistema capitalista la societat rural deixà de ser un sistema social tancat, aliè a la força invasora de la modernitat. Dins d'aquest nou sistema, la dona pagesa s'anà adaptant als canvis.

Cal recordar que abans de l'arribada d'aquests canvis, no era ben vist que les dones anessin al bar totes soles. En tot cas, hi anaven els diumenges quan feien ball acompanyades del seu xicot o marit. El bar havia estat el lloc d'oci de l'home per excel·lència, on anava a jugar la partida, beure el cafè o la copa i potser fumar un cigarret. La dona no havia de trepitjar aquest espai tota sola, i fumar era quelcom molt mal vist. No obstant, tot això també va anar canviant, tot i la forta resistència inicial.

Una informant em contà com es distreien les dones casades per les tardes o els dies de festa:

Abans pues, a l'estiu a l'ombra i a l'hivern al sol, les veïnetes se posaven al carrer. Una feia mitja, l'altre cosia i l'altre feia punta. Una explicava una cosa i passava lo temps que no te'n adonaves! Però, ara això s'ha acabat. Abans al carrer de baix, abans de vindre les teles, mos ficàvem allà vuit o deu dones a passar lo ratet. Allò t'ajudava a viure! Los diumenges a la tarda a cada carrer trobaves un rogllet de dones que jugaven a cartes (MS).

Conclusions

Aquest treball de recerca mostra com era la feina de la dona a pagès durant la postguerra, caracteritzada per l'existència d'una agricultura que podríem qualificar de subsistència i que patia les conseqüències de la Guerra Civil. A més a més, la situació de la dona estava determinada en gran manera per la filosofia del règim franquista del moment i d'una mentalitat patriarcal que la sotmetia primer al pare i llavors al marit. Les dones pageses de més edat recorden amb tot luxe de detalls les penúries de la Guerra Civil i la poca assistència a l'escola degut a que de ben jovenetes ja s'hagueren de incorporar a les tasques agrícoles de la família.

Un dels problemes de la dona pagesa és que mai s'ha donat de forma clara una separació entre la feina reproductiva i la feina productiva. És a dir, entre el treball domèstic i l'ajuda al marit al camp. Així, les dones han hagut de combinar diverses tasques alhora. Al camp han fet de tot: collir olives, ametlles, fruita, recollir llenya, tenir cura de l'hort, etc. A casa havien de rentar la roba, tenir cura dels avis, educar la mainada, fer el pa, cosir, etc. En altres ocasions, les dones han hagut de combinar la vida a pagès amb altres feines degut a que a vegades el treball de la terra no era suficient per sostenir l'economia familiar. Així, moltes han anat al jornal, a servir, s'han dedicat a la confecció, etc. En definitiva, la seva vida consistia en dedicar-se en cos i ànima a la cura de la família, les tasques domèstiques i la feina al camp.

Bibliografia

- ALENYÀ, J. (2003) *Etnografia de la Terra Alta: projecte per a la recerca etnoantropològica*. Gandesa, Consell Comarcal de la Terra Alta.
- BLADÉ, A. (2006) *Benissanet. Els treballs i els dies d'un poble de l'Ebre català*. Valls, Cossetània Edicions.
- FERRÚS, J. (1985) *La casa pagesa asconenca (1949-1970): descripció etnogràfica, anàlisi antropològica*. Ascó, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre.
- HOBBSAWM, E. (1995) *Historia del siglo XX*. Barcelona, Crítica.
- TERRADAS, I. (1973) *Antropología del campesino catalán*. Barcelona, Redondo Ed.
- VIOLANT, R. (1990) *Etnografía de Reus i la seva comarca*. Barcelona, Editorial Altafulla.

Article publicat el febrer de 2008